

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ
«ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ»

1. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність» , «особистість».
2. Соціальний статус та соціальні ролі особистості.
3. Типологія особистості.
4. Соціалізація особистості: суб'єкти, канали, механізми.
5. Девіантна поведінка: соціологічна інтерпретація.

Проблема особистості – одна з найважливіших у сучасній соціології. Неможливо аналізувати соціальні процеси, функціонування й розвиток соціальних систем, не звертаючись до дослідження сутності особистості як суб'єкта соціальної поведінки та суспільних відносин, не вивчаючи потреб, інтересів, духовного світу особистості, не аналізуючи складних й різнобічних її зв'язків з соціальним мікро- і макросередовищем.

Особистість вивчається різними науками. Філософію цікавить особистість як суб'єкт пізнання і творчості. Психологія аналізує особистість як стійку цілісність психічних процесів, властивостей.

Соціолог вивчає особистість як елемент соціального життя, розкриває механізми її становлення під впливом соціальних факторів, механізм зворотної дії на соціальний світ, її участь у змінах та розвитку суспільних відносин. Соціологія вивчає зв'язки особистості і соціальних груп, особистості і суспільства, регуляцію і саморегуляцію соціальної поведінки.

Включення людини до суспільства здійснюється через різні елементи соціальної культури (соціальні групи, інститути, соціальні організації), через систему соціальних ролей, які вона виконує, через норми, цінності суспільства, які нею приймаються.

У соціології прийнято розмежовувати поняття «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність». Поняття «людина» служить для характеристики й біосоціальної природи. Людина – це родові поняття, яке вказує на належність до людського роду, вищого ступеня розвитку живої природи на нашій планеті. Як жива істота людина підпорядковується основним біологічним та фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства.

Поняття «індивід» характеризує окрему людину.

Поняття «особистість» служить для характеристики соціального в людині. Соціологію цікавить людина як соціальна істота, як продукт і суб'єкт суспільних процесів, як вираз суспільних інтересів. Особистість можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп, до яких вона належить, до життєдіяльності яких включена.

Формування цих якостей і властивостей багато в чому опосередковано біологічними особливостями індивіду. Проте вирішальна роль у процесі становлення особистості належить соціальному впливу, величезній кількості соціокультурних факторів, які вводять людину у соціальний світ.

Чи кожна людина особистість? Так, оскільки через систему своїх соціальних якостей вона виявляє риси даного суспільства, соціальних груп та інших соціальних форм. Проте рівень розвитку особистості може бути різним.

Індивідуальність – це те, що різнить одну людину з іншою, і як біологічну, і як соціальну істоту. Це його неповторні індивідуальні особливості. Соціологію цікавить не сама по собі неповторність, індивідуальність, а її вплив, місце в суспільних процесах.

Вивчення особистості вимагає виявлення різноманітних соціальних зв'язків особистості з суспільством, його елементами (соціальними групами, інститутами, організаціями, цінностями і т. ін.). Перш за все необхідно з'ясувати місце, положення особистості в системі соціальних спільнот. Положення розкривається через поняття статусу, тобто позиції особистості в соціальній системі, зв'язаній з

належністю до соціальної групи, і аналіз її соціальних ролей, і того, як вона ці ролі виконує

Соціологи відрізняють успадковані та набуті статуси. Якщо перші визначаються обставинами (наприклад, статус городянина), походженням, місцем народження, то другі – зусиллями самої людини (наприклад, статус спеціаліста). Статуси можуть бути формалізованими (наприклад, директор підприємства) і неформалізованими (лідер колективу, групи). Статус і роль тісно пов'язані. Соціальні ролі – це ті функції особистості, які обумовлені соціальним статусом. Статус і роль відбивають динамічні і статистичні аспекти соціального стану.

Якщо статус – це об'єктивне, то соціальна роль – єдність об'єктивного і суб'єктивного. Статус позначає місце індивіда в соціальній системі, роль – це сукупність дій, які повинен виконати індивід, посідаючи дане місце. Кожний статус, як правило, передбачає цілий набір ролей. Зміст соціальної ролі диктується суспільством, його вимогами, які включають у себе приписи, оцінки, чекання, санкції. Рівень виконання цих вимог залежить від того, як вони відбиваються у свідомості особистості і реалізуються у її діяльності. Від спеціаліста, випускника вищої ніколи, суспільство, наприклад, очікує компетентного розв'язання завдань професійної діяльності, високого рівня моральної і політичної культури. Від батька – турботи про утримання і виховання дітей, від друга – розуміння, співпереживання, бути готовим надати допомогу, підтримку.

Згідно Т. Парсонсу, будь-яку роль можна описати п'ятьма основними характеристиками: 1) емоційна – одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші – розкутості; 2) способом одержання – одні пропонуються, інші – здобуваються; 3) масштабом – частина ролей сформульована і чітко обмежена, інша – розпливчата; 4) формалізацією – дія за строго встановленими правилами або довільна; 5) мотивацією.

Оскільки кожна людина одночасно виконує багато соціальних ролей, можливе виникнення міжрольових конфліктів. Наприклад, виконання ролей

подружжя, матері і батька, і молодого спеціаліста, ролі наукового дослідника і викладача і т. п.

Оскільки звикання до соціальної ролі може утруднюватися своєрідністю особистості, рівнем її здібностей, підготовленості, ціннісних орієнтацій, оцінкою ролевих вимог оточуючими та іншими моментами, можливе виникнення внутрішньорольових конфліктів. Дослідження процесу адаптації молодого спеціаліста в трудових колективах показало, що внутрішньорольові конфлікти виникають у зв'язку з невідповідністю випускника до здійснення організаторської, виховної роботи в колективі, відсутністю вміння, навичок наукового узагальнення, у зв'язку з тим, що орієнтація випускника вузу на розв'язання вагомих і творчих завдань часто не відповідає орієнтаціям підприємства на використання молодого спеціаліста в перші роки на виконавчій і часто нетворчій роботі та ін.

Розкриваючи смисл і зміст соціологічного підходу до аналізу особистості, варто розглянути її внутрішню будову. Яка ж внутрішня духовна структура особистості?

Соціолога цікавлять внутрішні детермінанти соціальної поведінки людини, які певним чином підключають її до життєдіяльності конкретних соціальних спільнот і суспільства в цілому. До таких суб'єктивних детермінант соціальної поведінки особистості належать перці за все її потреби та інтереси. Потреби людини – це ті форми її взаємодії зі світом (матеріальні чи духовні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку її біологічної, психологічної, соціальної визначеності і які в тій чи іншій мірі усвідомлюються, відчуються людиною. Потреби демонструють нам протиріччя між наявним і необхідним. Це характеристика об'єктивного в особистості. Це потреба в чомусь, необхідність чогось, що забезпечує її існування, збереження.

Одну з найбільш цікавих і повних класифікацій потреб дав американський соціолог та соціальний психолог А. Маслоу. Він виділив п'ять видів потреб і розташував їх у висхідному порядку від нижчих до вищих, духовних: 1) фізіологічні; 2) потреби безпеки і якості життя (стабільність умов існування,

впевненість у завтрашньому дні, безпека існування, гарантована зайнятість і т. п.); 3) соціальні потреби (в уподобаннях, приналежності до колективу, спілкуванні, турботі про інших і увазі до себе, в участі в сучасній трудовій діяльності); 4) потреби престижу (повага з боку інших, службова кар'єра, статус, визнання і висока оцінка); 5) потреби в самореалізації, у творчому самовираженні і т. п.

За А. Маслоу, потреба кожного нового рівня не може перетворюватися в актуальну, якщо не задоволена попередня. Навряд чи можна погодитися з таким висновком, бо в діяльності можуть віднайти свій вираз різні потреби. Їхня ієрархія визначається багатьма факторами, в тому числі й особливістю конкретної ситуації, культурою суспільства, культурою особистості.

В умовах гострої кризи суспільства, повсюдного порушення правопорядку й законності на перший план висуваються потреби безпеки існування.

Ставлення до тих чи інших потреб опосередковане системою цінностей, системою інтересів суспільства і окремих соціальних груп.

Інтерес має об'єктивно-суб'єктивну природу. Це усвідомлення потреб особистості. Потреби й інтереси особистості лежать в основі її ціннісного ставлення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей і ціннісних орієнтацій. Поняття цінностей, ціннісних орієнтацій вироблені в соціології для вивчення регуляторів поведінки особистості.

Пояснення і прогнозування соціальної поведінки особистості, і механізмів, спонукальних причин, детермінуючих факторів в більшості своїй будуються на дослідженні ціннісного світу особистості. Поняття цінності – одне з фундаментальних понять соціології та інших соціальних наук. Ним широко користуються філософи, політологи, культурологи, психологи, етнографи, історики, правознавці, представники інших галузей суспільствознавства. Вони вкладають у нього свій, як правило, особливий зміст, що відбиває і підкреслює ті чи інші сторони цього надзвичайно складного соціального явища. Абстрагуючись від численних суперечок, дискусій про походження і природу цінностей, відзначимо, що соціологічний підхід до цієї проблеми спрямований на виявлення ролі цінностей як єдиної ланки між поведінкою особистості, соціальних груп та

суспільства в цілому. Цінність не завжди є предметом, реально потрібним, необхідним людині. Дуже багато що для людини є цінністю не стільки в силу своїх об'єктивних властивостей і якостей, скільки в силу визнання їх цінністю в певному соціальному середовищі, вданій культурі, в конкретному суспільстві. Це аж ніяк не означає, що предмет сприймається як цінність спонтанно, підкоряючись довільним порухам почуттів, бажань, потягів людини і т. п. Речі, предмети, явища постають перед конкретною особою як цінності, шикуються в певну ціннісну ієрархію в силу дії складних соціальних механізмів, що визначають міру відповідності між реальною значимістю речі для потреб і інтересів особистості і її сприйняттям як цінності. Справа в тому, що індивід, оцінюючи предмет, не співвідносить його прямо чи опосередковано до своїх потреб та інтересів (які він може й не повністю усвідомлювати, знати, розуміти), а пропускає оцінку розуміння ціннісних критеріїв, готових оцінок, уявлень про належне, про справедливе, прекрасне, корисне і т. ін., через призму розповсюджених у даному суспільстві, в його культурі, в свідомості різних соціальних груп. Ці уявлення, які існують у вигляді ідеалів, світоглядних принципів, моральних і правових оцінок, стереотипів буденної свідомості і т. п., формуються суспільством, соціальними групами і є готовими запропонованими, а то й нав'язуваними індивіду формулами соціальної поведінки. Кожний колективний суб'єкт соціальної дії (в тому числі і суспільство в цілому) напрацьовує свою систему ціннісної свідомості, дає реальності своє ціннісне тлумачення.

Сукупність ціннісних уявлень, засвоєних і прийнятих особистістю, лежить в основі того, що вона навколо себе і п собі самій вважає потрібним, необхідним, того, до чого вона прагне у своїй поведінці. Ієрархічні організовані уявлення про цінність лежать в основі рішень, які приймає особистість в численних ситуаціях соціального вибору, беруть активну участь у формуванні внутрішньої програми її дій, як в повсякденних так і в критичних життєвих ситуаціях, «вбудовують» індивіда певним чином у суспільне життя.

Процес формування ціннісної свідомості особистості не слід розглядати лише як процес однобокого засвоєння індивідом готових, надіндивідуальних

стандартів, зразків, ціннісних критеріїв, наявних у суспільній, груповій свідомості. Особистість може більш-менш адекватно усвідомлювати власні потреби та інтереси, зв'язок між ними і природними, соціальними умовами своєї життєдіяльності, критично ставитися до «готових» ціннісних уявлень, перевіряти їхню істинність власним життєвим досвідом. Отже, ціннісна свідомість особистості не є простою проекцією ціннісних уявлень суспільства, групи на внутрішній світ людини. Це надзвичайно складний, багат шаровий, багатомірний духовний феномен, у якому присутні як загальнорозповсюджені ціннісні стереотипи, прийняті не рефлексивно, на віру, так і ціннісні уявлення, «верифіковані» особистим досвідом, власні оцінки, власні ціннісні судження.

Одним з основних елементів внутрішньої структури особистості є «ціннісні орієнтації». Вони не співпадають зі всією сукупністю притаманних конкретному індивіду уявлень про цінне. Ціннісні орієнтації особистості — це системно пов'язані ціннісні уявлення індивіда про світ, що його оточує. Ціннісні орієнтації дають уявлення про стійку спрямованість інтересів.

Нарешті, ще один елемент внутрішньої структури особистості – мотиви. Вони характеризують ставлення особистості до інтересів, орієнтацій, дають їм оцінку.

Під час соціологічного аналізу особистості та її поведінки важливо враховувати те, що практичне ставлення людини до тих чи інших явищ дійсності внутрішньо детерміноване не лише уявленнями, думками про цінності, але й відповідним емоційним ставленням. Соціальна спрямованість поведінки особистості являє собою складну, часто суперечливу єдність раціонального й емоційного. Соціальна характеристика особистості буде неповною без аналізу такого регулятора її поведінки, як соціальні норми. Повноцінним суб'єктом суспільного життя, учасником суспільних відносин особистість стає лише в міру засвоєння та прийняття нею відповідних соціальних норм, які регулюють практично всі сторони життєдіяльності суспільства. Соціальні норми – загальні правила поведінки в різних соціальних ситуаціях, які поширюються на всіх членів суспільства чи на певні його категорії. Завдяки соціальним нормам розрізнені

індивідуальні людські дії і вчинки інтегруються у систему суспільних відносин, формують певний соціальний порядок. Зрозуміти винятковість тієї чи іншої особистості, той чи інший її тип можна, лише дослідивши соціальні норми, яких особистість дотримується не під зовнішнім тиском, примусом, а на основі переконаності в їхній необхідності, правомірності, справедливості, в силу співпадіння цих норм з її ціннісними орієнтаціями.

Потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні норми — не вичерпують собою перелік елементів, що визначають спрямованість особистості на спосіб соціальної дії. До системи соціальної спрямованості особистості належать також її переконання, ідеали, світоглядні принципи, смаки, звички та багато інших компонентів, які вимагають чіткої фіксації і дослідження. Диспозиційна теорія саморегуляції, яка була розроблена В. О. Ядовим, виділяє як головні визначальні показники загальної позиції особистості: 1) концепцію життя і ціннісних орієнтацій; 2) узагальнені соціальні установки на типові обставини; 3) ситуативні соціальні установки як схильність до виховання і поведінки в даних конкретних умовах.

Окрім соціальної спрямованості особистості, найважливішим предметом виміру під час соціологічного аналізу є соціальний потенціал. Цим поняттям позначаються такі особистісні характеристики, як нахили, здібності, знання, вміння, навички тощо. Вони визначають у своїй сукупності не те, що людина робить, а те, як вона це робить, тобто спосіб, технологію людської діяльності, її рівень, її ефективність. Багато соціологічних досліджень спрямовано на вимірювання рівня здібностей людей до виконання певних соціальних функцій, їхньої підготовленості до професійної, суспільно-політичної, культурної та іншої діяльності.

Одна з найважливіших проблем соціологічного аналізу – проблема соціальної типології особистості. Схожі умови формування особистості детермінують у багатьох індивідів спільні, схожі погляди на світ, і їхні цінності, спільні життєві цілі та завдання, норми поведінки, уподобання, звички, смаки, симпатії, антипатії, риси характеру, особливості інтелекту тощо. Звичайно, кожна з

особистостей по-своєму своєрідна і неповторна та разом з тим їй притаманні таке поєднання, такий ансамбль соціальних цінностей, які можуть віднести її до цілком певного соціального типу – продукту складного переплетення історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей.

Оскільки соціологія має справу не стільки з одиничним, скільки з масоподібним, вона завжди прагне віднайти в багатогранності ознаки, які повторюються, відкрити в особистості суттєве, типове, що закономірно виникає у певних соціальних умовах. Узагальнений вираз сукупності повторюваних якостей особистості фіксується у понятті «соціальний тип особистості».

Що ж є критерієм виділення соціальних типів особистості?

Різні автори у відповідності зі своєю методологічною позицією пропонують різний набір критеріїв: особливості мотивації, характер, спосіб життя особистості, її нормативні якості тощо.

Соціологічна типізація має свої особливості. Вона завжди пов'язана з характеристикою не лише суб'єктивного, а й об'єктивного в особистості і передбачає виявлення:

- 1) місця особистості в системі суспільних явищ;
- 2) характеристику реальних форм життєдіяльності;
- 3) спрямованість особистості.

При цьому важливо враховувати не лише нормативні, а й реальні якості, їх різноманітність.

В. О. Ядов підкреслює необхідність виявлення базисного типу, характерного для певного суспільства, і модального (реального), переважаючого на тому чи іншому етапі його розвитку.

Модальний тип особистості не конструюється дослідником довільно, умоглядно. Він виявляється і зображується лише за допомогою соціологічних досліджень. Крім модального типу, соціологи виділяють і так званий базисний тип, тобто систему соціальних якостей, які найкраще відповідають об'єктивним умовам сучасного етапу розвитку суспільства. Крім того, можна говорити і про ідеальний

тип особистості, тобто про ті риси, якості особистості, які людям хотілося б бачити в своїх сучасниках, взагалі у кожній людині, але які за даних умов неможливі.

У періоди різкої ломки суспільних відносин, радикальних та масштабних перетворень економічних, соціально-політичних структур і форм життя суспільства проблема неспівпадіння модального та базисного типів надзвичайно загострюється. Так, багато з тих людських соціальних якостей, що вкоренилися у нашому суспільстві й набули поширення, несумісні зі здійснюваними в країні економічними та політичними реформами.

Соціологія не лише фіксує реальні особистісні якості людей, їх розподіл за соціальними типами, тенденції змін соціальних типів. Важливим завданням соціології є вивчення окремих каналів, якими здійснюється формуючий вплив суспільства, соціальних спільнот та груп індивідів, вивчення механізмів цього впливу.

Становлення особистості – тривалий процес залучення особистості до соціального, тобто її соціалізація. Це найбільш широке поняття, яке служить для характеристики формування особистості. У словнику «Сучасна західна соціологія» соціалізація визначається як «процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм та культурних цінностей того суспільства, до якого він належить». Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як рівноправному членові суспільства. Провідним та визначальним принципом соціалізації є цілеспрямований вплив (навчання, виховання). Проте соціалізація включає й стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості.

До змісту соціалізації входить засвоєння індивідом мови соціальної спільноти, відповідних способів мислення, властивих даній культурі, форм раціональності й чуттєвості, прийняття індивідом норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків та прийомів діяльності і т. п. Індивід соціалізується, приєднуючись до різних форм соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. У цьому плані соціалізацію особистості можна розглядати як сходження від

індивідуального до соціального. Разом з тим, соціалізація передбачає індивідуалізацію, оскільки вона необхідна для сходження до індивідуального. Людина освоює світ культури вибірково, через свої інтереси, власний світогляд. Опановуючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому немає соціалізації без індивідуалізації.

Процес соціалізації складається з ряду етапів. Виділяють *первинну й вторинну* соціалізацію (засвоєння соціальних норм та цінностей дитиною, входження її до даної культури і послідовне засвоєння соціальних ролей, що відрізняють життєдіяльність дорослої людини). Виділяють і такі стадії соціалізації, як *дотрудова* (охоплює період життя людини до початку трудової діяльності), *трудова* (охоплює період активної участі людини у трудовій діяльності), *післятрудова* (період, що починається із закінченням активної трудової діяльності людини).

Соціалізація відбувається під стихійним та цілеспрямованим впливом величезної кількості відповідних суспільних структур та інститутів, роль яких по-різному виявляється на різних етапах та стадіях соціологізації (сім'я, родичі, однолітки та діти старші за віком, дошкільні дитячі заклади, учбові заклади, трудові колективи, громадсько-політичні організації, мистецтво, література, засоби масової інформації тощо).

Які ж механізми соціалізації?

3. Фрейд виокремив такі психологічні механізми: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому, провини тощо. Т. Парсонс застосував ці поняття у соціологічній теорії соціальної дії. Він визначав імітацію як процес засвоєння елементів культури (особливих знань, уміння, образів) шляхом наслідування.

За своєю структурою соціалізація носить складний характер. Вона включає адаптацію, тобто пристосування до нових умов, ролей, норм, та інтеріоризацію, тобто прийняття норм, цінностей, включення їх до внутрішнього світу людини. Разом з тим, вона не обмежується ними, бо не може бути повною без реалізації інтересів, цінностей, норм.

Нормативні системи суспільства не є застиглими, даними назавжди. Змінюються самі норми, змінюється ставлення до них. Відхилення від норми настільки ж природні, як і дотримання її. Цілковите прийняття норми виражається у конформізмі, відхилення від норми – у різних видах девіації, девіантної поведінки. Які ж причини девіації?

Наприкінці XIX та початку XX століття були поширені біологічні та психологічні трактування причин девіації. Італійський лікар Цезаре Ломброзо вважав, що існує прямий зв'язок між кримінальною поведінкою та біологічними особливостями людини. Особливого значення він надавав рисам обличчя. Американський лікар та психолог Уїльям Шелдон підкреслював важливість будови тіла. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіацію з психологічними особливостями (нестійкістю психіки, порушеннями психологічної рівноваги та ін.).

Розгорнуте соціологічне пояснення девіації вперше дав Е. Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, котра розкриває значення соціальних та культурних факторів. За Дюркгеймом, основною причиною девіації є аномія, буквально «відсутність регуляції», «безнормність». По суті аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають нестійкими та суперечливими.

Все, що порушує стабільність, призводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, руйнування колективної свідомості (криза, змішування соціальних груп, міграція та ін.), породжує порушення громадського порядку, дезорганізує людей, і як результат – з'являються різні види девіацій.

Е. Дюркгейм вважає девіацію настільки ж природною, як і конформізм. Більш того, відхилення від норм несе не лише негативне, а й позитивне начало. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманітність норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, зміцнює та забезпечує соціальну єдність. І, нарешті, девіація сприяє соціальній зміні, розкриває альтернативу існуючому, веде до вдосконалення соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у Р. Мертоні. Головною причиною девіації він вважає розрив між цілями суспільства та соціально схвалюваними засобами їх здійснення. Відповідно до цього він виділяє типи поведінки, які, на його думку, є, разом з тим, типами пристосування до суспільства. Мертон показує це на прикладі ставлення американців до такої мети, як досягнення багатства.

Перший тип поведінки – конформність передбачає відповідність і культурним цілям, і засобам.

Другий тип девіантної поведінки – інновація, передбачає згоду з цілями та заперечення соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Розуміючи, наприклад, мету досягнення багатства, представники нижчого класу не можуть користуватися такими засобами її досягнення, як заняття престижною діяльністю, освіта, економічний успіх. Звідси схильність до незаконних способів досягнення цієї мети: рекету, спекуляції, шантажу тощо.

Третій тип – ритуалізм передбачає заперечення цілей, але прийняття традиційних, схвалюваних суспільством засобів їхнього досягнення. Звичайно він виражається у зниженні рівня домагань і часто зустрічається, на думку Мертоні, у представників нижчої верстви середнього класу. Це може служити джерелом девіантної поведінки, наприклад бюрократа, абсолютизуючого формальні процедури.

Четвертий тип – ретретизм передбачає заперечення і цілі, і засобів. Найбільше ретретизм характерний для осіб, що опинилися за межами суспільства: волоцюг, наркоманів, п'яниць та ін., які відмовляються від пошуків безпеки, престижу, претензій на гідність.

П'ятий тип – бунт, передбачає відчуженість від панівних цілей і стандартів і формування нових цілей і засобів.

Всі ці різновиди ставлення до цілей суспільства і засобів їхнього забезпечення є основою девіантної поведінки.

Поряд з такими джерелами девіантної поведінки, як соціальна дезорганізація суспільства, руйнація цінностей у сучасному суспільстві, ряд соціологів звертає

увагу на значення впливу на суспільство різних субкультур, у тому числі субкультури кримінальної поведінки. Спілкування з представниками кримінального світу (членами вуличних банд, торговцями наркотиками, рекетирами та ін.) призводить до прийняття їхніх норм, цінностей, що, відповідно, веде до девіантної поведінки.

Розглядаючи девіацію як негативне явище, прибічники теорії конфлікту, у тому числі й марксистки, пояснюють її внутрішньою суперечливістю суспільства, конфліктами між соціальними групами. Правлячі класи використовують норми, особливо правові, проти тих, хто позбавлений влади. У цьому зв'язку девіантом може бути названий той, хто виступає не проти загально визнаних норм, а норм, що захищають інтереси небагатьох. Згідно цієї теорії, джерелом девіації є соціально несправедливий устрій суспільства, а її подолання пов'язане з подоланням соціальної несправедливості.

До даного напрямку примикає теорія так званого навішування ярликів, згідно якої панівні соціальні групи нав'язують суспільству своє уявлення про девіацію. Чіпляння ярлика девіанта призводить до того, що людина почасти і поводить себе як девіант.

Безумовно, що цінні моменти відносно характеру і причин девіантної поведінки мають місце в різних теоріях. Сучасні західні концепції віддають перевагу аналізу соціальних витоків девіації.

У вітчизняній соціології акцентується увага на таких порушеннях соціальних норм, які характеризуються масовістю, стабільністю і розповсюдженістю. Спеціально аналізуються види негативних соціальних відхилень (злочинність, алкоголізм, вживання наркотиків, проституція, суїцид), їхня динаміка, причини. Появу і розповсюдження девіації більшість дослідників пов'язує з протиріччями соціального розвитку. Девіантна поведінка є результатом дії широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних факторів.

При соціологічному вивченні причин девіантної поведінки особлива увага приділяється аналізу механізмів взаємодії різних факторів. Зокрема, аналізується вплив на девіантну поведінку ціннісних орієнтацій особистості, її установок,

особливостей формування особистості, соціального осередку, стану суспільних відносин, інституціональних форм суспільства.

Як правило, соціальні відхилення пов'язані зі стійкими спотвореннями ціннісних орієнтацій, типових для суспільства чи певних соціальних груп.

Спотворення в системі ціннісних орієнтацій можуть виражатися в їхній суперечливості і несталості. Коли, наприклад, високо оцінюються моральні норми поважного ставлення до людини, але немає установки на їхню реалізацію, немає готовності відстоювати цю норму, захищати гідність іншої людини, це робить поведінку нестійкою, непослідовною. Коли спотворюються уявлення про соціальну справедливість і вона трактується однобоко або суперечливо, наприклад розглядається лише як формально рівний розподіл, то це може породити пасивність та утриманство. Якщо все зводиться до власної вигоди, то це може бути джерелом корисливих дій.

Вкрай негативно відбиваються на поведінці протиріччя між ціннісними орієнтаціями і діяльністю, між цінностями, що декларуються, і такими, що реально функціонують, між словом і ділом, між цілями і можливістю їхнього досягнення.

На формування девіантної поведінки суттєво впливає стан інституціональних форм суспільства, їхня суперечливість. Наприклад бюрократизм, який сам є відхиленням від норми, сприяє появі різних відхилень, у тому числі господарських злочинів, викликає соціальну напругу і т. ін.

Суттєвий вплив на формування девіантної поведінки справляють такі соціально-психологічні особливості людей, як національна нетерпимість, грубість і невірноваженість, самовпевненість, марнославство, кар'єризм, низький самоконтроль.

Впливає на поведінку суперечливість, несталість норми, недоліки її фактичного застосування.

Необхідно враховувати вплив на поведінку стану реальних суспільних відносин. Стан соціальної напруги, конфронтації, кризи посилює розвиток негативних явищ – злочинності, алкоголізму, наркоманії і т. ін.

Дослідники сучасних процесів звертають увагу на те, що аномія закономірно виникає у суспільствах, які переживають трансформацію. Більш того, в умовах загальної кризи суспільства вона може набувати тотального характеру, що породжує хворобливі соціально-психологічні стани. На тлі посилення кризових явищ зростає невдоволеність своїм становищем. Масове почуття соціальної невдоволеності, почуття зайвості, коли не можна реалізувати власні можливості, призводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним з наслідків соціальної невдоволеності в умовах тоталітарної аномії є зростання песимістичних настроїв і навіть деморалізованість населення (занепад духу, розгубленість).

Типовою реакцією на аномію стають байдужість до засобів досягнення мети, цинізм, екстремізм.

Механізм девіантної поведінки розкривається через аналіз взаємодії нормативного регулювання, особливостей особистості, її ставлення до норми та реальної життєвої конфліктної ситуації. На поведінку впливають гострота і тривалість конфліктної ситуації, особливості адаптації до неї особистості та інші моменти.

Різні види девіантної поведінки тісно пов'язані між собою, стимулюють одна одну. Стосовно підлітків, дослідження показали, що у 83% випадків небезпечним насильницьким злочинам передували порушення різних правових норм, а в 100% – моральних вимог. Дослідники вважають, зокрема, що наркоманія і злочинність молоді, як правило, є наслідком зловживання спиртними напоями.

Дослідження показують, що наркоманія є перш за все молодіжною проблемою. Вік більшості наркоманів не перевищує 35 років.

На першому місці серед факторів, які впливають на девіантну поведінку молоді, – оточення (сімейне і так зване «дворове середовище»). Порівняльні дослідження правопорушень підлітків у містах України показали, що спотворення уявлення про норми моралі у них в основному склалися під впливом сім'ї і закріплювалися потім у неформальних групах з найближчого оточення.

Алкоголізм пов'язаний з усіма видами негативного відхилення. За соціологічними даними, під впливом алкоголізму здійснюються 2/3 тяжких злочинів проти особистості, 9/10 хуліганських проявів, 3/4 пограбувань і розбоїв та ін. За даними ВООЗ (Всесвітньої організації охорони здоров'я), в середньому від 2,8% до 8% алкоголіків закінчують життя самогубством, до 21% з них вдаються до спроб суїциду. Серед наркоманів висока питома вага злочинів проти громадського порядку, хуліганства. Наркоманія, алкоголізм прискорюють деградацію особистості, є джерелом різних видів девіантної поведінки.

У сучасну епоху гострих соціальних потрясінь негативні відхилення, в тому числі злочини, все більше поширюються. З'явилися або дістали поширення нові, особливо небезпечні форми злочинності, у тому числі в бізнесі на внутрішньодержавному та міжнародних рівнях (злочинність транснаціональних монополій), корупція службовців, крадіжки творів мистецтва, злочинність, пов'язана з наркотиками, міжнародний тероризм, злочини проти споживача (фальсифікація продуктів), екологічні злочини, економічний шантаж тощо.

Питання для самоконтролю знань

1. Співвідношення понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».
2. Що таке особистість?
3. Що таке соціальний статус і соціальна роль особистості?
4. Перерахуйте основні компоненти внутрішньої структури особистості.
5. Що таке потреби? Класифікація потреб.
6. Що таке інтерес?
7. Цінності та ціннісні орієнтації особистості.
8. Соціальні типи особистості.
9. Що таке соціалізація особистості?
9. Що таке девіантна поведінка?
10. Теорія аномії Еміля Дюркгейма.
11. Р. Мертон про причини девіації.

12. Причини та наслідки девіантної поведінки
13. Девіантна поведінка молоді: чинники актуалізації, особливості,

Навчально-методичне забезпечення курсу:

1. Якуба О. О. Соціологія : Навчальний посібник для студентів. Харків. : Константа, 1996. 192 с.

Рекомендована література

1. Безпека та довіра 2021 : монографія / [Сердюк О.О., Бугайчук К.Л., Щербакова І.В. та ін.; за заг. ред. Сокурєнка В.В.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутрішніх справ, НДЛ з проблем протидії злочинності, Харківська облдержадміністрація, Департамент оборонної, мобілізаційної роботи та взаємодії з правоохоронними органами, Соціолог. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2021. 184 с.
2. Бойко В. А. Феномен покоління: особливості соціологічної концептуалізації // Грані. 2014. № 12. С. 158-162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_12_29 (дата звернення: 13.07.2020).
3. Корнієвський О. Вибереш позицію – обереш долю: соціально-політичні орієнтації української молоді в дзеркалі соціологічного аналізу. *Віче*. 1995. С.85–93.
4. Молоде покоління нової України: ескіз соціального портрету. Київ : А.Л.Д., 1995. 96 с.
5. Молодь та наркотики – 2021 : монографія / [Сердюк О.О., Бурлака В.В., Даниленко Г.М. та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутрішніх справ, НДЛ з проблем протидії злочинності. Харків : ХНУВС, 2021. 92 с.
6. Мотринєць І. М. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демократизації українського суспільства. Львів, 1994.
7. Паніна Н. В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і морально-психологічний стан за умов тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5–26.
8. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації. Колективна монографія / за ред. Л. Г. Сокурєнської. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2000. 207 с.
9. Сердюк О. О., Базима Б. О. Молодь та наркотики – 2017 : Науковий звіт за результатами соціологічного моніторингу розповсюдження наркотиків та інших форм залежності серед молоді м. Харкова / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2017. 62 с.
10. Сокурєнська Л. Г. Нове покоління: надії, цілі, ідеали (двадцять років потому). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Збірник наукових праць. Випуск 19. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2013. 501 с. С. 448–459.

11. Сокурянська Л. Г. Протестний потенціал студентської молоді: чинники актуалізації. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи*: збірник наукових праць / ред. С. Щудло, П. Длугош. Дрогобич-Перемишль (Польща) : Швидкодрук, 2014. Вип. 5. 480 с. С. 75–82.
12. Сокурянська Л. Г. Феномени громадянської ідентичності у контексті еміграційних прагнень сучасних студентів: порівняльний аналіз студентства східного та західного регіонів України. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Збірник наукових праць. Випуск 20. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2014. С. 334–343.
13. Сокурянська Л. Г. Ціннісні преференції підлітків Харківщини: динаміка та фактори актуалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. № 1101'2014. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. С. 224–229.
14. Сокурянська Л. Г. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської та шкільної молоді України : від цінностей радянських до європейських. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи»*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 37. С. 213–221.
15. Сокурянська Л. Г., Щудло С. А. Шкільна молодь українського пограниччя : перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. Вип. 38. С. 35–40.
16. Сокурянська Л. Г., Свід О. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності : назад до «матеріалізму»? *Український соціологічний журнал*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. № 1-2. Вип. 17-18. С. 135-139.